

ארץ מים רבים

עמק בית שאן שופע מעיינות שהיו הבסיס להתיישבות משגשגת לאורך שנים רבות. היום, למרות הפיתוח, השילוב בין עושר השדות החקלאיים לשטחים הפתוחים הטבעיים, ובין ערוץ הירדן הזורם מכיוון צפון לדרום לערוצים הגולשים ממערב, הופך את עמק בית שאן למסדרון אקולוגי בעל חשיבות ארצית שיש לשומרו. שיר העמק

כתב: ד"ר אדיב גל

מבט לכיוון עינות חסידה. צילום: אדיב גל

של שני העתקים בגבולו המזרחי של הגלבוע. בעבר היו למעיינות שני מקורות מים: המקור הראשון היה מי הגשמים שירדו באזור הגלבוע, והמקור השני מי הגשמים שירדו בעמק בית שאן ובסביבתו. מי הגשמים שירדו בגלבוע חלחלו דרך החללים הקרסטיים ונבעו בעמק בית שאן. עדות לכך אפשר למצוא בתכולת הסידן הגבוהה שבחלק מהמעיינות. סוג נוסף של מעיינות באזור הוא מעיינות שכבה.

הרבים שבו. "בית שאן... יושבת על מים רבים, מי מנוחות, ארץ חמדה ומבורכת ושבעת שמחות. כגן השם תוציא צמחה ולגן עדן פתחה", כתב.

ירידה בשפיעת המעיינות

המעיינות המוכרים ביותר בעמק בית שאן הם עין עמל ונחל עמל (הסחנה), נחל הקיבוצים, עין שוקק, עין מודע ועינות חוגה. רוב המעיינות בעמק הם מעיינות העתק, שנוצרו ממפגש

עמק בית שאן הוא אזור שופע מעיינות, נווה מדבר שאין דומה לו בישראל. זה אחד המקומות בארץ שבו צפיפות המעיינות רבה מאוד. בעמק היו ידועים יותר ממאה מעיינות פעילים, מתוכם 35 מעיינות מרכזיים עם שפיעה גבוהה, המספקים כ-130 מיליון מ"ק מים לשנה. רבי אשתורי הפרחי, שהתגורר בבית שאן במאה ה-14, היטיב לתאר את ייחודו של עמק בית שאן, על המעיינות

עולם חי מרשים

גם עולם החי של עמק בית שאן מרשים. כ-30% ממיני הזוחלים המוכרים בארץ, ובהם צבים, לטאות ונחשים, מצאו את עמק בית שאן כבית גידול נוח. בעמק אפשר לצפות בנדידות סתיו ואביב מרשימות של מיליוני ציפורים ממגוון מינים. מגוון בתי הגידול ובריכות הדגים הרבות מושכים מגוון רחב של מיני עופות. כ-40% מכלל מיני העופות הנצפים בארץ עוברים בעמק בית שאן, לנים בו, מנצלים את משאביו ומקננים בו. לא כל מיני העופות מתקבלים בשמחה על ידי תושבי האזור, אך פוטנציאל האקו סורזים (תיירות אקולוגית) הוא רב והתועלת בפיתוח הענף רבה כנראה. מעלות הנזקים שגורמים העופות. בעמק בית שאן פותחה לראשונה הדברה ביולוגית בעזרת תנשמות. הפרויקט, שהחל כרעיון של משוגעים לדבר, מתפרס כיום בלא מעט אזורים בארץ. התנשמות מקננת בעשרות תיבות קינון לבנות שממוקמות בסמוך לשטחים החקלאיים. הן נהנות משפע של מזון זמין, כמו מכרסמים הגורמים נזקים לשדות האספסת בעמק. גם בקרב היונקים שפע מינים דומה. בקעת בית שאן היא בית הגידול של כ-25% ממיני היונקים בארץ (לא כולל עטלפים, מכרסמים קטנים ואוכלי חרקים קטנים). נימויות, גיריות מצויית, סמורים, זאבים, תנים, שועלים מצויים, חתולי בר, חתולי ביצה, קרקלים, צבועים, דורבנים ולטרות הם הנציגים הגדולים של מחלקת היונקים בעמק.

חסידות לבנות על גבול ישראל-ירדן. צילום: אדיב גל

עין שוקק. צילום: שרון גולדזון

רק 70 מיליון ממ"ק הם מים שפירים הראויים לשימוש חקלאי ולשתייה. דוגמה ל"היעלמות" הזרימה במורד המעיינות היא איחוז מעיינות (פעולת תפיסת המים ושאיבתם למטרות שונות כדוגמת חקלאות או שתייה). לא פעם ולא פעמיים אוחז המעיין ישר מנביעתו, דבר זה לא אפשר מעבר מים לטבע ובית הגידול הלח שנבנה לאורך שנות אבולוציה רבות נהרס. אפשר לראות בנקל את השפעת

מעיינות השכבה נוצרים במפגש בין שכבת טוף מחלחלת (אקוויפר) ושכבת חוואר הלשון האטומה (אקוויקלוד). מים המחלחלים דרך הטוף נעצרים בשכבת החוואר ופורצים במספר רב של נקודות בבקעה. פעילויות פיתוח, בעיקר חקלאי, לאורך השנים, "העלימו" חלק מהמעיינות בעמק, ולא פעם פגעו באיכות המים. כיום, כמעט מחצית מהמים הנובעים במעיינות השונים הם מים מלוחים.

"המפלים הלבנים" צפונית לעין הנצי"ב. צילום: אדיב גל

שלטון מרכזי וחוסר יצרנות חקלאית. בסוף המאה ה-19, בתקופת השלטון העות'מאני, חזר האזור להיות מרכז התיישבותי חשוב המקיים חקלאות ומסחר תקינים. בתקופה זו בנו הטורקים את מסילת הרכבת מדמשק לחיפה, שעברה בעמק ותרמה לפיתוחו של האזור. העיר בית שאן עברה שינוי משמעותי וחזרה לתפקד כמרכז האזור. בתחילת שנות ה-30 של המאה הקודמת, בין היתר כחלק מהתיישבות חומה ומגדל, החלו היהודים לרכוש קרקעות בעמק בית שאן. בהמשך החלו לעלות על הקרקע מושבים וקיבוצים, שעיקר עיסוקם היה ענפי חקלאות שונים. אחד הגורמים העיקריים שהקשה על התיישבות היהודית בעמק הוא מחלת הקדחת שהפילה חללים רבים. לאחר ייבוש הביצות המקומיות, ארגון מחדש של מערכות הניקוז וההשקיה והדברת היתושים החל להסתמן ניצחון על מחלת הקדחת. בעקבות כך, בין 1936 לקום המדינה קמו 12 מושבים

מעבר חשובה בין המערב למזרח בכל הקשור לתרבות, למסחר ולמלחמות. כבר בתקופת התנ"ך מוזכרת ההתיישבות בעיר בית שאן וסביבתה כחלק מנחלתם של השבטים חצי המנשה, ישכר ונפתלי. בהמשך ידועות דרכים מהתקופה הרומאית שעברו בעמק. באזור עמק בית שאן קיימים כ-40 תלים המתוארכים מהתקופה הכלקוליתית ועד התקופה הערבית המאוחרת. בין התלים הבולטים תל בית שאן, תל רחוב ותל תאומים. רוב התלים ממוקמים בקרבה למקור מים, למעיין או לנחל, שאפשרו את קיום בני האדם במקום. מהתקופה ההלניסטית ועד התקופה הביזנטית היה האזור מיושב ותושביו עסקו בעיקר בחקלאות. לאחר הכיבוש הערבי במאה השביעית ובהמשך בתקופת הכיבוש הצלבני ועד המאה ה-18 היה אזור עמק בית שאן נטוש מבחינה התיישבותית ונתון לחסדיהם של שליטים שונים. האזור סבל מאי שקט ביטחוני, היעדר

הפיתוח על איכות המים. הקדמה והפיתוח שיפרו את מערכת אספקת המים, נבנו תעלות בטון להולכת המים, נפסקה ההשקיה בהצפה והחל מעבר להשקיה בהמטרה ובהמשך בטיפטוף. כתוצאה מכך כמות המים שמחלחלת לאדמה פחתה בצורה משמעותית. מנגד, מים מליחים שהוזרמו בתעלות לבריכות הדגים חלחלו לאדמה. דברים אלה הובילו לאורך השנים לירידה בשפיעתם של המעינות ולעלייה במליחותם.

מרכז התיישבותי חשוב

המעינות הרבים היו הבסיס להתיישבות בעמק לאורך כל השנים. באזור עמק בית שאן נמצאו ממצאים רבים המעידים על יישוב קדום בארץ ישראל. האזור מתחבר בצורה רציפה וללא הבדלי גובה משמעותיים אל אזור החוף, דבר שמאפשר מעבר נוח בין אזור מישור חוף הים התיכון לעבר הירדן המזרחי, ללא חציית שדרת ההר המרכזית. בשל כך, היה האזור, לכל אורך ההיסטוריה, נקודת

עין מודע. צילום: שרון גולדזון

אבוקה, המוזן מעין צמד. שמורת אבוקה היא פינת חמד יפהפייה, שבה בריכת מים התומכת במארג מזון מרשים.

בעמק עוד טיפוסי צומח המיוחדים לו. עצי השיזף המצוי, המפוזרים בעמק בצפיפות דלה, הם צומח האופייני לסוואנות הפתוחות. לעצי השיזף חשיבות רבה במארג המזון בעמק; הם מספקים צל, מזון, אתרי קינון ועוד. עמק בית שאן הוא גבול התפוצה הצפוני של כמה מינים, ובהם אוג קוצני, זקום מצרי והרנוג השיטים. באזורים של נחל תבור וכפר רופין פזורים מקבצי שיטה מלבינה (זהירות מהקוצים) המוסיפים הוד והדר לעמק.

עמק בית שאן, למרות כל הפיתוח, הוא עדיין ריאה ירוקה ופתוחה. השילוב בין עושר השדות החקלאיים לשטחים הפתוחים הטבעיים, ובין ערוץ הירדן הזורם מכיוון צפון לדרום לערוצים הגולשים ממערב, הופך את העמק למסדרון אקולוגי בעל חשיבות ארצית. מסדרון אקולוגי זה הוא הבסיס למארג מזון מגוון ומרשים בחבל ארץ שעלינו לשומרו.

ביצות אינן חלק מנוף העמק, ומרבית המעיינות מואחזים, והעדויות היחידה להם על פני השטח הוא מכסה ברזל. למרות זאת אפשר להבחין בקלות במגוון בתי גידול לחים. את בתי הגידול הלחים אפשר לזהות בעזרת סימנים בולטים הנראים למרחוק - מגוון צמחים האופייניים לבתי גידול אלה.

לפי סקר שנערך (שהוזמן על ידי רשות ניקוז ירדן דרומי ובוצע על ידי מכון דש"א בשיתוף רשות הטבע והגנים), הצמחים האופייניים העיקריים בעמק הם קנה מצוי, סמר דוקרני, עבקנה שכיח, פטל קדוש, גומא ארוך וסוף מצוי. במלחות שפזורות בעמק אפשר למצוא אשלים, מלוח קיפח וינבוט השדה, וכן מינים נדירים כקוצן מכונף, ערידת הביצות, אוכס מצרי, עדעד הביצות וכף חתול שרועה.

שמורת אבוקה, הנמצאת כקילומטר וחצי צפון-מערבית לקיבוץ כפר רופין, היא מלחה הנמצאת בסטטוס של שמורת טבע מוצעת. המלחה היא המשכו של נחל

וקיבוצים על אדמת העמק. מתקופה זו והלאה החל להתבסס ולצמוח היישוב היהודי בעמק בית שאן, שמאז ועד היום עבר תמורות רבות.

מאז תחילת ההתיישבות היהודית בעמק בית שאן באמצע שנות ה-30 של המאה ה-20 עבר האזור שינויים רבים, שהשפיעו על הנוף ועל החי והצומח. במקביל לעלייה על הקרקע ולבניית יישובים חדשים נבנו גם תשתיות שונות, ובהן סלילת כבישים והקמת מבנים על חשבון השטחים הפתוחים.

מגוון בתי גידול

מלבד נחל עמל, נחל הקיבוצים ועינות חוגה יש ברחבי העמק עוד ארבעה מעיינות יפים שבהם יש כיום מערכת אקולוגית המקיימת בית גידול לח - עינות חסידה עליונים, מעיין המסיל, מעיין עין צמד ועיין נזם. בארבעת המעיינות האלה קיימת פעילות אנושית ברמה כלשהי. רשות הטבע והגנים מתעדת לנסות להכריז על עין נזם כעל שמורת טבע.